Vol-13 Special Issue- 1.3 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम: बहुसंस्कृतीवादाचे भारतीय प्रतिमान

डॉ. नयना गिरीश इंगोले
सहाय्यक प्राध्यापिका
उत्तमराव डहाके शिक्षण महाविद्यालय कान्हेरी सरप, अकोला

सारांश

विल्कीमलिकांसारख्या समकालीन विचारवंतांनी प्रस्थापित केलेले पाश्चात्य बहुसंस्कृतीवादाचे प्रतिमान विविध सांस्कृतिक वर्गांच्या स्वतंत्र राजकीय अस्तित्वावर आधारित आहे. तथापि, भारताच्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादाने शतकानुशतके विविध संस्कृती एका समान सामाजिक-राजकीय विचाराने कशा सहअस्तित्वात राहू शकतात हे दाखवून दिले आहे. शक, हूण, कुषाण, तुर्क, अफगाण, इराणी आणि मुघल हे सर्व सनातन भारतीय संस्कृतीत सामावून गेले. इतकेच नाही, तर या संस्कृतीने येणाऱ्या विविध संस्कृतींनाही स्थान दिले आणि सहअस्तित्वाचे प्रतिमान जिवंत ठेवले. फ्रेंच, स्पॅनिश, पोर्तुगीज, पोलिश, जर्मन यांसारख्या राष्ट्रीयत्वांच्या नावाखाली युरोप अनेक राष्ट्र-राज्यांमध्ये विभागला गेला, परंतु भारतात गुजराती, मराठी, तेलगू, ओरिया, बंगाली, पंजाबी, आसामी, तमिळ, कन्नड, मल्याळम या राष्ट्रीयत्वांचे राष्ट्र-राज्यांमध्ये विभाजन झाले नाही. त्याऐवजी, हजारो वर्षांपासून सहअस्तित्व जपले गेले आहे. भारताने बहुसंस्कृतीवाद केवळ सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरावरच नव्हे, तर राजकीय स्तरावरही जपला आहे. अशा प्रकारे, भारतात बहुसंस्कृतीवाद हे केवळ विविधतेसाठीचे राजकीय साधन नसून, एक सामाजिक-राजकीय संकल्पना आहे.

मुख्य शब्द : भारतीय संस्कृती, बहुसंस्कृतीवाद, बहुलवाद, सनातन, शाश्वतता.

प्रस्तावना :

जी-२० च्या संदर्भात, २१ व्या शतकातील बदललेल्या जागतिक राजकीय वातावरणात, जिथे हिंसाचार, दहशतवाद, विस्तारवाद आणि वर्चस्ववादी राजकारण एक समस्या म्हणून उदयास आले आहे, अशा परिस्थितीत भारत 'वसुधैव कुटुंबकम' या भारताच्या सनातन आदर्शाद्वारे जागतिक राजकारणाला एक एकत्रित जीवनशैली आणि जगण्याचा मार्ग तसेच नवीन दिशा देत आहे. ज्याप्रमाणे दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्धाच्या काळात द्विपक्षीय जगात भारताने अलिप्ततावाद आणि पंचशीलच्या माध्यमातून नव्याने स्वतंत्र झालेल्या, अविकसित आणि विकसनशील देशांना नेतृत्व प्रदान करून एक नवीन दिशा दिली होती.

वसुधैव कुटुंबकम: संकल्पना

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥ (हितोपदेश, १.७१) "केवळ संकुचित दृष्टिकोन असलेले लोकच असा भेद करतात की, हे माझे आहे आणि हे दुसऱ्याचे आहे, परंतु उदार आणि विशाल मनाच्या लोकांसाठी संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे." या दोन्ही गोष्टी खूप प्राचीन आहेत, ज्यामुळे हे स्पष्ट होते की 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे भारतीय संस्कृतीचे शाश्वत आदर्श आहे आणि ते सुरुवातीपासूनच भारतीय संस्कृतीचा भाग आहे.

बहुसंस्कृतिवाद पाश्चात्य प्रतिमान

बहुसंस्कृतिवादामुळेच व्यक्तिवादाने कौटुंबिक रचना मोडून काढली आणि समाजाच्या विस्कळीत सामुदायिक जीवनासमोर व्यक्तीला उभे केले. हे सर्व विकार टाळण्यासाठी समतावादी विचार, समुदायवादी विचार आणि बहुसंस्कृतिवादी विचार पुढे

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आले. व्यक्तीच्या हक्कांसमोर गटाचे हक्क, संस्कृतींची बहुलता आणि त्यांच्या अस्तित्वाच्या संरक्षणाबद्दल प्रश्न उपस्थित केले गेले. विल्किमालिका, टेलर, सँडर्स, मौदूद, भीखू पारेख आणि इतर अनेक जण त्याचे प्रमुख भाष्यकार बनले. तथापि, केवळ दोन-तीन दशकांतच बहुसंस्कृतिवादावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आणि आज शैक्षणिक जगात बहुसंस्कृतिवाद अयशस्वी झाला आहे की नाही, यावर वादविवाद सुरू आहे. उदारमतवादाने बहुसंस्कृतिवादाला इतका पाठिंबा दिला की, खुद्द बहुसंस्कृतिवादानेच उदारमतवादाला धोका निर्माण केला. पाश्चात्य बहुसंस्कृतिवादाची समस्या ही आहे की तो राजकीय बहुसंस्कृतिवाद आहे. तो बहुसंस्कृतिवादाला एक राजकीय उपाय म्हणून सादर करतो. भारताचा बहुसंस्कृतिवाद हा 'वसुधैव कुटुंबकम्'वर आधारित एक सामाजिक आदर्श आहे. आपण जगाला एक कुटुंब मानत असल्यामुळे, प्रत्येक नवीन संस्कृती भारताच्या शाश्वत संस्कृतीशी एकरूप झाली. ती भारताच्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादामध्ये सहअस्तित्वात वाढत राहिली.

बहुलतावाद

एका कुटुंबात एकापेक्षा जास्त सदस्य असतात आणि त्यांच्यात एक प्रकारची सोबत असते; म्हणूनच, बहुलता आणि विविधता ही शाश्वत सत्ये आहेत, आणि भारतीय संस्कृतीने बहुलतेच्या या शाश्वत सत्याचा नेहमीच स्वीकार केला आहे.

बहुसंस्कृतीवाद

आज पश्चिम जग ज्याला जागतिकीकरण म्हणते, तेच जागतिक कुटुंबाच्या स्वरूपात अनादी काळापासून भारतीय संस्कृतीचे मुख्य वैशिष्ट्य राहिले आहे. म्हणूनच, बहुसंस्कृतीवाद हा केवळ 'वसुधैव कुटुंबकम्'मध्ये अंतर्निहितच नाही, तर तो त्याचा एक आवश्यक परिणाम देखील आहे. त्यामुळे, समकालीन राजकीय विचारांचा एक आवश्यक पैलू असलेल्या बहुसंस्कृतीवादाच्या संदर्भात जागतिक कुटुंब किंवा वसुधैव कुटुंबकम् यावर चर्चा करणे आवश्यक आहे.

सहअस्तित्व

एखाद्याला आपले बनवणे आणि एखाद्याला आपल्यासारखे बनवणे यात मोठा फरक आहे. एखाद्याला आपले बनवणे म्हणजे त्याला जसेच्या तसे स्वीकारणे. तथापि, एखाद्याला आपल्यासारखे बनवणे म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीला पूर्णपणे आपल्या रूपात बदलणे. या भावनेमुळे संघर्ष, हिंसा आणि अशांतता निर्माण होते. जगात जिथे कुठे अशांतता आणि हिंसाचार आहे, त्यामागील मुख्य कारण हेच आहे की, इतरांना आपल्यासारखे बनवण्याचा आग्रह धरला जातो आणि इतरांचे अस्तित्व स्वीकारले जात नाही. तथापि, भारतीय संस्कृतीत लोकांना आपल्यासारखे बनवण्याऐवजी आपले बनवण्याची प्रवृत्ती राहिली आहे, ज्यामुळे भारतात विविध संस्कृती, मते, विविध भाषा आणि विविध धर्म नेहमीच सहअस्तित्वात राहिले आहेत. सहअस्तित्व हा बहुसंस्कृतीवादाचा मूळ मंत्र आहे. सहअस्तित्व म्हणजे भिन्न ओळख असलेल्या एकापेक्षा अधिक घटकांचे एकत्र असणे, जे भारतीय समाज आणि संस्कृतीचे एक आवश्यक वैशिष्ट्य आहे.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया,

सर्वे भद्राणी पश्यन्तु मा कश्चिद् दुखा भगवत् ।

याचा अर्थ, "सर्व सुखी होवोत, सर्व निरोगी असावेत, सर्व बरे असावेत, कोणालाही त्रास होऊ नये."

शाश्वतता

महा उपनिषदातून घेतलेले 'वसुधैव कुटुंबकम' (जग एक कुटुंब आहे) हे वचन देशाचा जागतिक दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यासाठी वापरले जाते. ही संज्ञा भारताच्या राजनैतिक शब्दकोशाचा एक मंत्र बनली असली तरी, ती संदिग्ध राहिली आहे आणि क्वचितच तिचे स्पष्टीकरण दिले गेले आहे. खरं तर, त्यांचे राजकीय आणि धार्मिक विचार भिन्न असूनही, जवळजवळ प्रत्येक नेत्याने वेगवेगळ्या वेळी विविध संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी आणि वेगवेगळ्या समस्यांवर भाष्य करण्यासाठी या वाक्यांशाचा वापर केला आहे. उदाहरणार्थ, १९८९ मध्ये राजीव गांधी यांनी पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या जगाच्या संकल्पनेला आव्हान

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

देण्यासाठी आणि 'एक जग' ही कल्पना पुनरुज्जीवित करण्यासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम'चा उल्लेख केला होता. त्यांनी 'पृथ्वीचा नागरिक' ही एक अस्पष्ट संकल्पना मांडली. २००२ मध्ये, अटलबिहारी वाजपेयी यांनी आशिया पॅसिफिक फोरमच्या राष्ट्रीय मानवाधिकार संस्थांच्या बैठकीत या वाक्यांशाचा वापर करून असे प्रतिपादन केले की, "भारताची मानवाधिकारांची समज आणि त्यांचा पुरस्कार हे जितके प्राचीन आहेत, तितकेच ते सार्वत्रिक आहेत." २००७ मध्ये, मनमोहन सिंग यांनी हेलिगेनडॅम जी८ शिखर परिषदेत भारताची जागतिक जबाबदारी स्वीकारताना, हवामान बदल आणि जागतिक तापमानवाढीबद्दलच्या भारताच्या दृष्टिकोनाचा बचाव करण्यासाठी या शब्दाचा वापर केला. अखेरीस, २०१४ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांमधील आपल्या पहिल्या भाषणात, नरेंद्र मोदी यांनी सुरक्षा परिषदेच्या सुधारणांसाठी भारताची कमकुवत होत चाललेली बाजू पुन्हा मांडण्यासाठी आणि सीमापार दहशतवादाशी प्रभावीपणे सामना करण्यास जागतिक संघटनेच्या असमर्थतेबद्दल खंत व्यक्त करण्यासाठी या शब्दावलीचा वापर केला.

निष्कर्ष

बहुसंस्कृतीवाद हा वसुधैव कुटुंबकमशी अविभाज्यपणे जोडलेला आहे. जगाला एक कुटुंब मानणे म्हणजे एकापेक्षा जास्त संस्कृती अस्तित्वात आहेत आणि त्या सर्व शांततेने व सलोख्याने एकत्र राहू शकतात. बहुसंस्कृतीवादाचे पाश्चात्य मॉडेल त्याला एका राजकीय समस्येवरील राजकीय उपाय म्हणून सादर करते, ज्यामुळे इतर राजकीय उपायांप्रमाणेच तो उपाय म्हणून आपली उपयुक्तता लवकरच गमावतो. वसुधैव कुटुंबकमची भारतीय संकल्पना केवळ एक आदर्श नाही, तर एक वास्तववादी पर्याय आहे, जो जागतिक शांतता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या माध्यमातून जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचा मार्ग प्रकाशित करतो. ज्याप्रमाणे गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना व्यावहारिक आहे, त्याचप्रमाणे भारताची वसुधैव कुटुंबकमची संकल्पना देखील कार्यक्षम आहे.'वसुधैव कुटुंबकम' ही भारताच्या राजनैतिक परंपरेसाठी एक सर्वसमावेशक संकल्पना बनली आहे, जी अनेक परिस्थितींमध्ये वापरली जाते.

संदर्भ

गुप्ता ए. (2017). बहुपक्षीयतेची पुनर्कल्पना: वसुधैवचे नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान कुटुंबकम.
महोपनिषद, अध्याय 6, श्लोक 71- 72